

**XX-ASRNING 80- ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ЎТКАЗИЛГАН
"ПАХТА ИШИ" НОМЛИ СИЁСИЙ КОМПАНИЯЛАР.**

*Рузиев Максуджон Уринович
Тошкент АЛ-Бухорий номидаги Ориентал Университети*

20-йиллар охирида собиқ иттифоқ ва республикада тартиб топиб келаётган талаблар жамиятига хос хусусиятлар тобора ошкора намоён бўла бошлади. Бу жамиятнинг негизи бўлиб қолган маъмурий-буйруқбозлик тизими, НЭП иқтисодиётининг зиддиятларини ўзига сингдириб, «ҳарбий коммунизм» анъаналарини давом эттириб борди. Асосий қисми паст малакали ва қашшоқ кишилардан иборат бўлган ишчилар бозор стихиясини яқка тартибда зўр бериб қилинадиган ижодиётини эмас, балки тайинли маълум ижтимоий кафолатларни афзал кўра бошлади. Айнан мана шу ҳолатлар маъмурий ислоҳот тизимига мойиллик туғдирар эди. Бу эса оммани ғоявий жиҳатдан бўйсиндириш имкониятини енгиллаштирар эди.

Иқтисодиёт, сиёсат, маданият партия ва давлат номенклатураси исканжасига тушиб қолди. Ҳукмрон партиянинг тор доирада қабул қилган қарорлари мамлакат учун мажбурий эди. Расман эълон қилинган демократик жараёнлар ижодий баҳс, мунозаралар, келишув йўллари кидиришлар амалда тўхтатилган эди. Советлар ва жамоат ташкилотлари юқоридан берилган директив кўрсатмаларнинг пассив ижрочиларига айланиб қолдилар. Ҳукмрон партия органларисиз биронта қарор ҳам, қабул қилиш мумкин бўлмай қолди. Ўша давр конституциясида эълон қилинган ҳақ-ҳуқуқлар оммавий равишда бузила бошланди.

Марказ ва жойларда партия-бюрократлар аппарати тобора кўчайиб борди. Унинг бутун механизми ҳукмрон партиянинг «зўраки янги жамият» куришига доир йўл йўриқларини амалга оширишга қаратилган эди.

Бутун мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаёти партия тазйиқи билан амалга оширила бошлади. Жумладан: 30-йилларда республикамизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳам совет тарғиботининг мустаҳкамланиши ва шахсга сиғинишнинг кўчайиб бориши шароитларида ўтди. Ҳукмрон партиянинг таркибий қисми бўлган Ўзбекистон компартияси ҳам республика ҳаётининг бутун ижтимоий-иқтисодий, мафкуравий ва маданий соҳаларига раҳбарлик қилди. Барча жабҳалар унинг назорати остига ўтди. 1929 йилда ўтказилган партиядаги тозалаш натижасида ҳукмрон партия аъзоларининг 15,6 % унинг сафларидан чиқарилди. Уларнинг кўпи айбсиз бўлса ҳам жазоландилар. Оммага партия таъсирини кўчайтириш мақсадида корхоналарда партия комитетлари ва цех ячейкалари, бригадаларда партия гуруҳлари, колхозларда бошланғич партия ташкилотлари тузилди. Қишлоқ советлари колхоз, совхозлар қурилишида, Қишлоқнинг сиёсий ва хўжалик ҳаётида

партия бўлими амалга ошириб борадиган ижрочи органларга айланиб борди. 30-йилларда жамият ижтимоий сиёсий ҳаётининг барча соҳалари устидан ҳукмрон партия назорати янада кўчайди. Инсонларнинг бутун ҳаёти, уларнинг ўй-фикрлари аста-секин ҳамма нарсани унутишга мажбур қиладиган янги жамият қуриш ғоясини амалга оширишга қаратилди, хаддан ташқари тифиз ва уддалаб бўлмайдиган беш йилликлар топшириқларини бажаришга бўйсундирилди.

Янги иқтисодий сиёсат (НЭП) ўзил кесил барҳам топди. Қишлоқ хўжалигини зудлик билан коллективлаштириш йўлига қатиян киришилди. Шаҳар билан Қишлоқ қисқа муддат ичида қаттиқ марказлаштириш ва маъмуриятлаштириш ихтиёрига тушиб қолди. Саноат ва савдода давлат сектори тобора қаттиқ монополист, яъни якка ҳоким бўлиб борди. Ўзбекистонда ҳам саноатда умумийлаштириш жараёни бошланди. Майда саноатдаги хусусий секторнинг улуши тўхтовсиз қисқараверди ва 20 йилларнинг охирига келиб деярли барҳам топиб кетди. Индустириаллаштириш ва ҳунармандларни кооперациялаш натижасида республика саноатида хусусий сектор деярли бутунлай тугатилди.

Бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизимини таъминлашда иқтисодиётни ривожлантиришнинг режалар асосидаги усуллари муҳим рол ўйнади. Улар иқтисодиётга раҳбарлик қилишни давлат тамонидан ишлаб чиқарадиган халқ хўжалиги режалари асосида мумкин қадар кўпроқ марказлаштиришни мустаҳкамлаб берди.

Совет тузилишида азалдан мавжуд бўлган зиддиятлар 30-йилларда кўчая бошлади. Ҳаётнинг барча тамонлари устидан давлат тўла назорат олиб борадиган, партия аппарата ҳар қандай ҳукум чиқаришга қодир бўлган вазиятда меҳнаткашлар ҳаётининг ижтимоий иқтисодий, маиший соҳаларни ислоҳ қилиш ёки лоақал юмшатиш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин бўлмай қолди[1]

Ўша давр ҳукмрон мафкураси томонидан социализмнинг капитализмдан афзаллиги тўғрисида, меҳнаткашлар фаровонлигини тубдан юксалтиришга, ҳаётнинг асл моҳиятини ўзгартиришга қодир бўлган янги ижтимоий тизим тўғрисида эълон қилинган фикрлари марксизм-ленинизм назариясига, шак-шубҳасиз, жозибадор тус беради. Бироқ маъмурий-ислоҳот, тоталитар тарғибот шароитларида бу назариянинг амалиёт билан тўқнашувига бардош бера олмагани 30-йилларнинг ўзидаёқ маълум бўлиб қолди. Чунки ҳаёт тажрибаси моддий бойликларни бир текис тақсимлаш, ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштириш, хусусий мулкни тугатиш, бозорга қараб хўжалик юритиш механизмларидан воз кечиш сиёсатининг беъманилигини исботлаб берди.

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг пасайиб бориши муқаррар суръатда меҳнатга тўланадиган ҳақ миқдорининг камайишига, меҳнат ва турмуш шароитларининг ёмонлашиб қолишига олиб келди.

Меҳнат тўғрисидаги қонунларнинг қаттиқлашуви ишчиларнинг ишлаб чиқаришга ва Қишлоқ аҳолисини колхозларга зўрлаб бириктириб қўйиш, ишга кечикганлик учун жиноий жазо беришни жорий этиш ва бошқа чоралар тотолитар тузимнинг самаралари бўлиб, улар оғир оқибатларни келтириб чиқарди. Мамлакатда маъмурий ислохот, бюрократик тузимнинг шаклланишида сунъий обрўлар билан, қаттиқ қуллик ва жаҳолат орқали «халқлар отаси» номини олган И.В.Жугашвели (Сталин) нинг хизмати каттадир. У 1922 йилда мамлакат ҳукмрон партияси марказий қўмитаси бош котиби лавозимини эгаллаб, 20- йиллар охирларида «дохий» даражасига эришган эди. У ўта усталик билан ўзидан ҳар тамонлама кучли бўлганларни йўқ қила олди. Ўзи сингари бюрократ, тотолитарларни эса ўз атрофига тўплади. У ўзигача халқ ишончини қозона олган большевиклар раҳбари номини ўзига қалқон қилиб олди. Сталин оппозициячилар билан курашни «Социализм учун кураш» дек тарзда олиб борди. У Лениннинг давомчиси родини ўйнади. Ким ўзига қарши чиқса, уни «Ленинга қарши», «социализмга қарши», деб эълон қилди.

Ўша даврдаги ташқи аҳволнинг оғирлиги, мамлакатнинг ҳолсизлиги ҳам марказлаштирилган бошқарув учун имконият яратиб берди. Айниқса мамлакат аҳолисининг катта қисминининг саводсизлиги ҳам бундай бошқарувга имкон яратди.

Бу ҳолатлар эса Сталин шахсига сиғинишдек узок давом этган касалликни келтириб чиқарди.

Мамлакатда бундан кейинги амалга оширилган барча ишлар, муваффақиятлар, ютуқлар Сталин номи билан боғланди. Унинг номини янада улуғлашда «сохта шиорлар», «сохта ташаббусколиклар», «сохта қаҳрамонликлар» ҳам муҳим рол ўйнади. Айниқса фашизмга қарши матонат билан курашган халқнинг ғалабаси ҳам «Сталин бошчилигидаги ғалаба»га айланди.

Буюк орзу-ниятлар билан «янги жамият» қурмоқчи бўлган оддий халқ эса мамлакатда бўлаётган сиёсий жараёнлар моҳиятини англаб ета олмас эди. Чунки Сталин ясаган сиёсий аппарат, унинг ғоявий йўналиши барча қилинаётган ишлар оддий халқ, меҳнаткашлар манфаати учун қилинаётгандек тасаввур ҳосил қилар эди. Хатто одамлар Сталинсиз ўз ҳаётларини тасаввур қилолмаслик даражасига ҳам тушиб қолган эдилар. Шу сабабдан ҳам улар Сталин вафот этганда (1953 йил 5 март) «энди нима қиламиз?», «энди қандай яшаймиз?» деб васвасага ҳам тушган эдилар.

Ана шу тарика бошқаришнинг маъмурий–буйрукбозлик усули, Сталин шахсига сиғиниш мамлакатда ўзбошимчалик ва ғайри қонунийликни бошлашга ва бундай ҳолатларни кенг миқёсда ёйилишига шароит яратиб берган эди.

Биз ўрганаётган 20-30 йилларда Республикамиз ҳаёти Марказнинг каттик назароти остида ўтар эди. Партиянинг йўл-йўриқларидан бир оз бўлса-да четга чиқиш сиёсий, аксил инқилобий ҳаракат деб баҳоланар эди.

«Социализм мустаҳкамланиб борган сари синфий душман қаршилиги ҳам шунчалик кўчайиб боради» деган сталинча сохта ғоя бутун мамлакатда катағонлик сиёсатини бошланишига сабаб бўлди. ВКП(б) марказий қўмитаси томонидан ўйлаб чиқарилган «партиядаги ўнг хатар» нинг эълон қилиниши билан мамлакатда «Троицкийчилар» ниқоби остида, хибсга олинишлар бошланди.

Мамлакатда бошланган катағонлик сиёсатининг бош мақсади зўраки ўрнатилган тузумга қарши бўлганлардан ўч олиш, Сталин сиёсатидан норози бўлганлар ва ундан ақл, билим жиҳатдан устун турганларнинг йўқ қилиш ҳамда янгича кўринишда давом этаётган мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлашдан иборат эди.

Ўзбекистон компартиясининг IV съезди (1929 й) ҳам Республикамизда партия ташкилотларидаги гуруҳбозликка қарши кураш ниқоби остида тазйиқ механизмини ишга туширди.

Дастлаб жойларда миллий маданиятни қайта тиклаш, халқ турмишини яхшилаш муаммоларига диққатни жалб этишга уринган раҳбар ходимлар ва ижодий зиёлийлар йўқ қилинган эди. Айнан шу муносабат билан республикамизнинг Турор Рискулов, Абдулла Раҳимбоев, Назир Тўрақулов, Иноғомжон Хидиралиев, Қайғисиз Атабоев, Султонбек Хўжанов сингари машҳур арбоблар миллатчиликда айбландилар. Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг муқобил йўллари амалга оширишга уринган кишиларга гуруҳбозликка қарши кураш шиори остида айблар қўйилди. Кейинчалик «иноғомовчилик», «18лар гуруҳи», «қосимовчилар» деб ном олган ишлар худди ўша пайтларида тўқилган эди.

1929 йил охирларида атоқли маърифатчи Мунаввар Кори Абдурашидхонов бошчилигидаги «миллий истиқлол» ташкилотининг аъзолари қамокқа олинди. Камалган 85 нафар аъзолардан 15 таси отиб ташланди, қолганлари эса тузатиш-меҳнат лагерларига жўнатилди. Йирик жамоат арбобларидан Маннон Абдуллаев (Рамз), Носир Саидов, Маҳмуд Ходиев (Боту), Хосил Василев, Собир Қодировлар ўлим жазосига ҳукм этилдилар, кейинчалик бу ҳукум узоқ муддатли қамок жазоси билан алмаштирилди.

1930 йили Давлат банки аппаратида тозалаш ўтказилиб, бир қанча раҳбар ходимлар қамокқа олинди. Республика Олий судининг собиқ раиси Саъдулла Қосимовнинг иши билан боғлиқ «қосимовчилик» деган, ишлар тўкиб чиқарилди. Суд ишларининг ҳаммаси асосан илғор сиёсий арбобларни йўқ қилишга қаратилган эди. Буларнинг ҳаммасида Сталиннинг хўжалик муоммаларини маъмурий чоралар билан ечишга мойиллиги ва чексизхокимлик қилишга интилиш мудҳиш ролни ўйнади. 20-йиллар

охирларида бошқа республикаларда бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам хусусий капитални ва нэпманлар, бойлар хўжалиklarининг қолдиқларини жуда қисқа муддат ичида тугатиш йўли қўллаб қувватланди. Мана шу нэпманлар, бойларнинг ҳаммаси социалистик қурилишнинг энг ашаддий душманлари деб эълон қилинди.

1930 йил февралидан бошлаб Ўзбекистонда қулоқ хўжалиklarни тугатиш компанияси бошланди. Бу компания, худди бошқа республикалардагидек, қонунлар ва инсон ҳуқуқларини қўпол равишда бузиш ҳоллари билан биргаликда давом этиб борди. Биргина Мирзачултумани (Тошкент округи) да 75 та хўжалик қулоқ қишлоқ сифатида тугатилди. Кўпгина районларда қулоқ хўжалиklarигина эмас, балки ўрта ҳол ва ҳатто камбағал хўжалиklar ҳам мусодара қилинди. Натижада Ўзбекистонда биргина 1930 йили 2648 та қулоқ ва бойлар хўжалиklари деб аталган хўжалиklar тугатилди. 1930-1933 йиллари тугатилган хўжалиklar сони 5,5 мингтага етди, уларнинг кўпчилиги иттифоқнинг бошқа районларига, асосан Украина ва Сибирга кўчирилиб юборилди. Кўчирилганларнинг кўпчилиги нобуд бўлиб кетди.

Собиқ иттифоқда қатағонликнинг кенг миқёсида бошланиши ВКП(б) XVII съезди (1934 йил) ва унда кўрилган ташкилий масалалар билан боғлиқдир. Съезд якунида партия марказий кўмитасига котиблар сайлови ўтказилди. Номзодлар орасидан С.М.Киров кўп овозни эгаллади. Сталин усталик билан бош котиб (саркотиб) сайловини ўтказдирмади. Чунки С.М.Киров саркотиблик лавозимини эгаллаши мумкин эди. Шу сабабли Сталин то умрининг охиригача ҳукумат раиси ва партия марказий кўмитаси котиби (саркотиб деб аталмаса ҳам у партиянинг бош раҳбари сифатида фаолиятини давом эттирди) лавозимларида турди.

Партия XVII съезидан кейин кўп ўтмасдан С.М.Киров ўлдирилди. Бу воқеа партия ва мамлакатда кенг қамровли қатағонликни бошлаб берди. Бу ҳаракатлар номига Киров душманларига қарши кураш ниқобида бўлсада, аслида съездда Кировга кўп овоз бериб, Сталинга унча ишонмаган коммунистлардан ўч олишдан иборат эди.

Партия XVII съезида қатнашган 1956 делегатдан 1108 таси, съезд сайлаган 139 та марказкум аъзолари ва аъзоликга номзодлардан 98 таси, яъни 70 фоизи қатағон қилинди.

Сталин съезддаги сайловлардан сабоқ чиқариб, ўзидан ҳар томонлама кучли, онгли фаолларни йўқ қилишга киришди. Собиқ иттифоқдаги қатағонлик 1937-1938-йилларда ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилди. Партия ва давлат раҳбарларидан Зиновьев, Каменев, Бухорин, Риков, Пятаков, Томский кабилар устидан сунъий айблар тўқилди. Мамлакатда «Зиновьевчи», «Каменевчи», «Бухаринчи», «Пятаковчи», «Томскийчи»лар қидирилди. Бир неча минглаб кишилар ана шу ёрликлар билан қатл этирилди ва лагерларга жўнаттирилди.

Ўзбекистонда янги қатағонлик партия ва Давлат олдида катта -катта хизматлар қилган атоқли арбобларни қамоққа олишдан бошланди. Сиёсий бошқарма органлари (ОГПУ) Ф.Хўжаев¹, А.Икромов, Д.Манжара, С. Сегизбоев, А.Каримова ва бошқалар хусусида советларга қарши кўпорувчилик ишларини тўқиб чиқардилар. Булар назарий бахс ва мунозараларда ўз позицияларини маҳкам туриб ҳимоя қиладиган ҳурматли ва эътиборли халқ етакчилари эди. Улар шахсга сиғинишнинг яқка партия зўравонлиги илдиз отиб кетишининг хавфли эканлигини очиқ равшан тушинар эдилар. Улар жойларда катта ҳукм ўтказа оладиган бўлишларига қарамай қатағонларнинг зўрайиб боришини тўхтатиб қолмадилар. Ўзбекистонда кенг кўламли агентура кузатувлари ва оммавий равишда қамоққа олиш ишлари ташкил этилди. 1937 йилнинг август сентябр ойларида бир неча минг кишилар республика ички ишлар халқ комиссарлиги (НКВД)нинг ички қамоқхоналарига тушиб қолди. Уларнинг орасида Ўз компартия марказий комитаси котиблари С.Болтаев, И.Худайқулов, А.Цехев, марказкўм бўлим бошлиқлари М.Шермухаммедов, М.Усманов, К.Берчин, ЎЗЛКСМ марказкуми котиблари И.Ортиков, Т.Рискулов, Ф.Тарасов, Республика халқ комиссарлари А.Исламов, М.Турсунхўжаев, вилоят партия кўмитаси котиблари Д.Ризаев, К.Болтаев, Н.Исроилов, Ю.Ирисметов ва бошқалар бор эди. 1938 йил баҳорига келиб вилоятлар, шаҳарлар, партия кўмиталари котибларининг 60% дан кўпроғи, шу йилнинг иккинчи ярмида эса вилоятлар, шаҳарлар, районлар партия кўмиталарининг 114 нафар котиблар қатағон қилинди.

1934 йилдан 1938 йилгача бошқа республикалар каби Ўзбекистонда 40 мингдан зиёд киши жазога тортилган эди. Шулардан 730 таси халқ душмани деган тухмат билан отиб ташланди.

Ўзбекистон жамияти ҳамма табақаларга кенг ёйилган хибсга олиш тўлқини остида қолди.

Ўзбекистон НКВДсининг ички турмаси ва бошқа жойлардаги қамоқхоналарда махбуслар шафқатсиз жисмоний жазоларга маҳкум этилар эди. Энг кучли ва мардонавор кишилар ҳам ахволи иложсизлиги кўриб ва ўз яқинларининг тақдирларидан хавотир олиб қилмаган жиноятларини тан олишга мажбур бўлар эдилар.

Махбусларнинг кўплари ўз-ўзини ўлдиришни бирдан бир чора деб билардилар. 30-йилларнинг охирида Ўзбекистон ҳамманинг кўнглига тушган дахшат, хоинлик, зўрлик ва бедодлик шароитига тушиб қолди.

(Халқимизнинг гули бўлган зиёлиларимизнинг, етакчиларимизнинг қатағон қилинишида ўз юртдошларимизнинг айрим вакилларини қўрқувдан хоинлик, сотқинлик қилганликларидан, амал курсиларига ўтириш мақсадида бир бирларини сотганларидан, ўша давр қатағонлик мафкураси таъсирида кўзлари кўр бўлиб қолган айрим миллатдошларимизнинг қабиҳ ишларидан ҳам кўз юммаслигимиз керак).

Шу тариқа инсонийлик ва демократия принципларини топтаб, оёқ ости қиладиган, ҳар қандай ўзгача фикр юритишни куч билан бўғадиган, оммавий ўзбошимчалик ва зўрлик ўтказиб, Ватанга содиқ неча ўн минглаб кишиларни кириб ташлаган тоталитар тарғибот қарор топиб борди.

"Социализм қурилиши" деб аталган йилларда янги жамият кишисининг тўла қонли образини яратиш бобида хормай толмай кураш олиб борган ўзбек зиёлиларининг катта бир гуруҳи ҳеч қандай асоссиз сабаблар, уйдирма тухматлар ва бўхтонлар орқасида шубҳа остига олиниб, умумий таъқиб ва қувғинга гирифторм бўлдилар. Ажойиб фан захматкашлари, қобилиятли ижод сохиблари, маданият жонқўярлари сталинча қатағонликнинг айбсиз айбдорлари, бегуноҳ қурбонлари бўлдиларки, буни ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Бундай мислсиз аянчли қисматга, жисмоний йўқ қилинишга маҳкум этилган сиймолар орасида А. Қодирий, А.Фитрат, А.Чўлпон, К. Алиев, Ш.Сулаймон, У.Носир,² О.Хошим, М.Суфизода, А.Ёкубов, Миён Бўзрик, Солиҳов сингари ўзбек халқининг маънавий мулкига бебаҳо ҳисса қўшган ўнлаб унинг ажойиб ўғлонлари борлиги бизни чуқур қайғу ва изтиробга солади.

Ўз халқининг куйлагани, унинг даври, ташвиши, хасрати ва муаммоларини ўйлагани учун бу ўта исътедод сохибларининг йўқ қилинганлиги, уларнинг ёрқин ижоди сўндирилгани-тоталитар тузум хунрезлиги ва бебошлигининг қонуний натижасидир.

Тоталитар тузум, шахсга сиғиниш ва сталинча қатағонлик сиёсати Ўзбекистон халқ таълими ривожига ҳам салбий таъсир этди. Таълим тарбия ўта сиёсатлаштирилди. Миллий маданий меъросни ўрганиш, миллий тарбия усулларидан фойдаланиш тақиқланди. Мактабда "большевикча тарбияларни" ўрнатиш учун олиб борилган кураш ёш авлод тарбиясига путур етказди, натижада болаларга катталарнинг хоҳиш иродасини ва талабларини итоатгўйлик билан бажарувчилар деб қараладиган бўлди. Бўлаётган ишлардан халқни чалғитиш, халқда "доҳий" га муҳаббатни янада ошириш учун ғалаба рапортлари, ўлкан ютуқлар, буюк натижалар керак эди. Бу ғалабалар "доҳий" образининг янада яқинроқ бўлиши учун нима қилиб бўлса ҳам қўлга киритилиши лозим эди. Бирон натижага эришилмаса, бунинг учун жавоб бериш керак эди. Шу сабабли Сталин мамлакатнинг исталган жойида ҳоҳлаган кишини қатағон қилиш учун назарий асос бўла оладиган фикрларни башорат қила олар эди. "Правда востока" газетасининг 1940 йил 30 июн сонида эълон қилинган "халқ маъорифининг юксак марралари сари" номли мақолада: "Партия ва шахсан ўртоқ Сталин кун сайин болаларга, мактабга бўлган ҳақиқий муҳаббат ва ғамхўрлик намуналарини кўрсатмоқдалар. Сталиннинг кўлида пионер қизча билан тушган тасвири бизда партиянинг совет болаларига бўлган меҳр муҳаббати тимсоли бўлиб колди"-деб ёзилган эди. Ва ҳоланки 1939-1940 йилларда "доҳий севган"

болаларнинг 4.7% мактабларга жалб этилмаган, 6.1% мактаблардан кетиб қолган, жами 100 мингдан зиёд болалар мактабларга қатнамай қўйган эдилар.

30-йилларда кўпгина ҳалол ўқитувчилар ҳам "халқ душмани" деб эълон қилинди. Уларнинг фарзандлари эса, бундай "ёрликни" олган бошқа кишилар фарзандлари сингари комсомол аъзолигидан ўчирилиб, мактаблардан ҳайдалдилар.

Қатағон йилларида фавқулодда қонунлар қабул қилинди. 12 ёшдан бошлаб ўлим жазосини қўллаш мумкин бўлиб қолди. Ўсмирларнинг катталар билан биргаликда қатл этилган ҳоллари ҳам содир бўлди.

Қатағонликлар оқибатида ўқитувчи кадрлар сони камайиб кетди. Халқ таълими тузими раҳбарлари, педагог олимлар ҳибсга олиниб, "халқ душмани" сифатида йўқ қилинди: (халқ таълимида қатағонликни кенгроқ, тушунтиришни истаган ўқитувчилар учун профессор И.Турсуновнинг "Истиклолга интилган қалблар нидоси" [2].

Меҳнаткашларни чалғитиш учун матбуотда "халқ душманлари" ни "фош этадиган" мақолалар мунтазам эълон қилиниб борилди. Шу мақолалардан айримларини матнда келтириб ўтишни лозим топдик:

"Душманлар Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлигини беҳудага қўлдан бермай келган эмаслар. Турли даврларда Маориф халқ комиссарлигига бошчилик қилган Усмонов, Каримов, Ризаев, Рамзий каби собиқ халқ комиссарларининг ҳаммаси халқнинг ашаддий душмани бўлиб чиқдилар. Кўпгина шаҳар ва район Маориф булимларининг аппаратлари ҳамда мактаблар мана шундай тўдалар билан ифлосланган экан халқ душманлари жуда катта зарар келтирдилар. Уларнинг зарар кўрандачилик хатти ҳаракатлари оқибатида мактаб ёшига етган болаларни умумий мажбурий ўқишга жалб этиш иши хануз тўла амалга оширилаяпти. Халқ душманлари ўзбек болаларининг тўлиқсиз Ўрта ва Ўрта мактабларни туғаллашларига тўсқинлик қилдилар. Мана шунинг учун 8 -10-синфларда ўқиётганларнинг 11% гина маҳаллий миллат вакиллари дир Ўзбекистон мактабларига ўқитувчи кадрлар тайерлаш ишига зарар кўрандаларча муносабат оқибатида 2176 ўқитувчи етишмаётир [3].

"Халқ комиссари Сорокин каноти остидаги миллатчилар ўзбек ўқувчиларини ўзбек тилини дарсликлардан ўрганиш имкониятидан маҳрум қилдилар. Халқ комиссари эса котибалардан ташкил топган ўтиб бўлмас тўсиқ орқасига, кабинетига ўтириб олиб, ташқарида нима бўлаётганидан беҳабар". Бу даврда матбуотда бундай айбларнинг ёзилишининг ўзи инсонни суд ва терговсиз отиб ташлаш учун кифоя эди.

Юқорида номи зикр этилган К.Сорокин 1936 йил июл ойида республика халқ маъорифи комиссари қилиб тайинланган эди. У 15 ойгина халқ комиссари бўлиб ишлади. 1937 йилнинг 29 сентябрида уни ҳибсга олишди. Сўнгра унинг рафиқасига ҳам ҳибсга олиш тўғрисидаги ордерни кўрсатишди. Бироқ уни (Гулсум Абдурахманова) ўша вақтда ҳомиладор

эканлиги кутқариб қолди. Уни қамоқдан чиқариб, яшаб турган уйини тезда бўшатиб қўйишни талаб қилишди. У икки ёш гўдаги билан қайнонасининг кичик бир уйига кўчиб ўтди.

У Сталинга, Ворошиловга, Берияга мактублар ёзди. Лекин "Эрингиз хат ёзишиш ҳуқуқларидан маҳрум этилган ҳолда 10 йилга ҳуқум қилинган деган мазмундаги жавоблар Берия имзоси билан келарди. Кейинчалик қамоқ муддати хатлар бўйича икки баравар кўпайтирилди. Эри хибсга олингандан уч ой кейин отиб ташланганлигидан беҳабар Гулсим опа ҳар ойда эрининг турмада кун кечириши учун НКВД кассасига олтмиш сумдан пул тўлаб турди. У бу йиллар ҳатто, "дохий" тезда адолатни тиклайди, деб кутди. Ҳатто, ўзининг 1938 йил январда туғилган қизига Сталиннинг қизи шарафига Светлана деб ном ҳам қўйган эди [4].

Сталинча мустабид ҳокимияти дастидан миллий жумҳуриятлар мустақиллиги, суверенлиги барбод этилибгина қолмай, шу билан биргаликда уларнинг фуқаролари ички эътиқоди, асрлар оша давом этиб келган миллий кадриятлари, урф-одатлари, расм-русмлари, диний эътиқодлари ҳам топталди.

Динни, руҳонийлар ва диндорларни таъқиб қилиш халқнинг маънавий маданиятига ниҳоят даражада зарар етказди. Маъмурий ислоҳот тартиботи ўрнатилиши билан динга илмий, миллий нуқтаи назардан ёндошиш инкор этила бошлади. "Социализмда динга ўрин йўқ, унга дин бегона" деган қоида устун бўлиб қолди. На масжидлар, на черковлар, на диндорлар шу қадар микёсдаги таъқибларни ҳеч қачон бошидан кечирмаган эдилар.

Республика руҳонийларининг асосий қисми 30-йилларда концентрацион лагерларга жунатилди. Масжидлар бекитиб қўйилди. Уларнинг аксарияти отхоналар, омборхоналарга айлантилди.

Бу қилинган ишлар, шубҳасиз, миллионлаб кишиларнинг шахсиятига, миллий ғурури, ҳис-туйғуларига таъсир кўрсатмай қолмади. Ҳатто шундай ҳолатларга ҳам дуч келиндик, жумҳуриятимиздаги кўплаб хонадонларда вақти- вақти билан ўтказиб туриладиган тинтув пайтида араб ёзувида босилган бирор китоб топилгудай бўлса, унинг номи, мазмунини суриштириб ҳам ўтирмасдан, ўша хонадон сохибига жамиятга ёт унсур шахс деган лаънат тамғаси босилиб, уни қамоқ ёки сургун жазосига маҳкум этиларди.

Хоразм вилоятининг Гурлан туманидаги Бегувул қишлоғида илмли, яхши фазилатлари билан элда ҳурмат қозонган, аёлларни ўқитиб, саводли қилган муътабар онахон Бибижон Исмоиловани 80 ёшида диний китоб ўқишда айблаб, қамоққа олишган ва момо қамоқда оғир аҳволда вафот этган. Холбуки, уйига ўша қузғунлар бостириб кирган кечада Бибижон момо ўзининг ҳамиша ўқиб юрадиган севимли "аҳлоқул-мухсинин" (яхши хулқлар) китобини ўқиб ўтирар ва бу асар гўзал инсоний фазилатлар таърифидан ҳикоя қилар экан. У даврларда ноҳақ айбланиб муштипар момо

сингари фожеали қисматга дучор бўлганлар кўплаб учрарди. Бундай ҳоллардан саросимага тушган одамлар аввалгидек китобхонлик нари турсин, ҳатто эски китобларни қўлга олишдан уни уйда асрашдан ҳам ҳадиксирайдиган бўлиб қолгандилар.[5]

Адабиётлар.

1. <https://e-tarix.uz/vatan-tarixi/444-qatogonlik-dawrlari.html>
2. "Истиқлолга интилган қалблар нидоси" Т., 1993 и) китобини тавсия этамиз.
3. "Правда востока" газетаси, 1938 и 6 январ.
4. "Правда Востока" газетаси, 1937 йил, 15 сентябрь.
5. Каралсин: М.Содиков. Эрксевар, хурриятпарвар эл ворисларимиз, т., "Камалак", 1992, 38-бет.